

ՀԱՆԴԵՍ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԹԵՐԹ ՄԻ ԹՂԹՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԺԱ

Միջին դարուց մանրանկարողը
ու գրակազմը.

Դրբերը նկարապաճոյճ ընելու արուեստը հնոց ալ անծանօթ չէր: Պլինիոս կ'աւանդէ Մետրոդոր եւ Կրետես բժշկաց համար, թէ իրենց յօրինած բժշկարանին մէջ ստորագրած բուսոց պատկերներն ալ աւելցուցեր էին. եւ թէ վարնան անունով անձ մը շատ գրուածներ հրատարակած էր, յորս նոր ոճով ու գիւտով մ'անուանի անձանց կենդանագիրները նկարներով կ'ընծայեցէր: Դժբաղաժար այս գրուածներն ինչուան սու մեզ հասած չեն:

Սակայն հարկ չկայ երկար հետազոտութեանց համոզուելու համար թէ պատկերազարդ գրութիւնն ծանօթ էր հնոց. բաւական է փնտռել կայսերական Հռովմայ հարուստ գրչագրաց մէջ միջին դարուց պատուականնէլ: Բակերատութեանց յառաջ ընթաց օրինակ մը տեսնելու համար:

Իւզանդեան կայսերք մեծ յարգ կու տային գրոց այս ճոխութեանը. եւ ի Պօլսոյ շուտով մը Կարլովինգեան իշխանաց մատնադարաններուն մէջ մուտք ունեցաւ:

Ձեռագիրքը նկարապաճոյճ ընելու համար մասնաւոր կերպով կը գործածուէին գունաւոր թանաքներ, ոսկի եւ արծաթ: Սովորութիւն էր սկզբնագիրերը, առաջին սողերը, լուսանցից մէջ եղած ծանօթութիւնները, եւ մասնաւոր կերպով տիտղոսները կարմիր թանաքով գրել: Թանաքի համար աւելի սովորական ու սիրելի գոյներն էին կարմիրն ու երկնագոյնը. եւ շատ ձեռագրաց վրայ կը տեսնանք որ գլուխներուն սկզբնաւորութեանը մէջ փոփոխակի

կը գործածուին, կարմիր սկզբնագրոց քով կապտազոյն զարդեր զննելով, ու կապոյտներուն քով կարմիր:

Ի Գաղղիա՝ մեցերորդ դարէ առաջ եղած ձեռագրաց մէջ զարդեր ու նկարներ չեն գտնուիր: Եւ այն դարուն՝ զարդարուն գրերը զոր գլխակարգութեանց ու գլուխներուն սկզբնաւորութեան համար կը գործածէին, անսովոր ու զանազանեալ ձևեր առին. մերթ օրէրժոնկար անձինք կերպարանելով, եւ մերթ կենդանիք, ծաղիկներ ու բոյսեր. եւ երբեմն ասոնք ամբողջ էջն ալ կը գրաւէին: Ընդհանրապէս ձեռագրաց զարդարանքն ընդօրինակողին գործն ու պարտքը չէր, այլ մանրանկարին:

Դեռ ինչուան հիմա կը գտնուին այնպիսի գեղեցիկ գրչագիրք՝ որ այս արուեստին օրինակ կրնան համարուիլ. ինչպէս Ժամբ Միժին Կարպուի կոչուածն ի Լուվր Բարիզո. Սլետարան Սրբոյն Ռիբիէի յԱլգվիլ Ճաղատն Կարլոսի Սատուածաշունչ, եւ այլն: Երկոտասաներորդ դարուն մանրանկարը նոր զարդով մ'ալ հարստացաւ ագնուականութեան կնիքներով, եւ այս արուեստը կամաց կամաց վերջին աստիճանի կատարելութեան հասաւ, ինչպէս յայտնի կը տեսնանք բազմաթիւ հուշակաւոր գրչագրաց մէջ. յորս բաւական սեպներ յիշատակել Սրբոյն Մարտինոսի ատոռածաշունչը ի Լիմոս, որ իր փափուկ զարդերովն արուեստին որ աստիճանի գեղեցկութեան հասնելուն երաշխաւոր է: Չորեքտասաներորդ դարուն կ'երեւան այն նշանաւոր գործերն՝ որ նոյն ժամանակաց արուեստին անուանի յիշատակարանք պիտի մնային: Յիշենք Ուրբոյն Ալգուտինոսի Յաղագս քաղաքին Աստածոյ գրոց մէկ գրչագիրք, որ գեղաշնորհութեան ու զարդու հրաշալիերտ մը կը սեպուի. եւ Ռըլլիոյի գրատան մէջ պահուած զարմանալի Ատոռածաշունչը, որուն մէջի պատկերներն միայն հինգհազար

Հարիւր քսանուերկու են թուով. թող ոսկեզիր սկզբնատառերը ու զարգերը: Ամբողջ կեանք մը պէտք էր այսպիսի գրչու թիւն մ'ի գրուի Հանելու, և այն ալ չէր բաւեր ուրուագրելու ու գեղապատկերելու: Համար այսպիսի հրաշալիքը: Կ'ըսեն թէ 100,000 Փրանքէն աւելի կ'արժէ այսօր:

Հնգետասաներոգ զարուռն մէջ աւելի զարմանալի գրչագիրք կը տեսնուին: Իսպախս Է՛ ժամանակագրութիւն՝ որ Սէն Տընիի վանական՝ Շարթիէ անուանով մէկու մ'աշխատասիրածն է. ժամք կարտուի ընդ և Աննայի Բրիտանացոյ. Որեն Քագուտրին ժամագիրքն, Հրեական հնարիւնք՝ Պուրկոյնի գքսին Համար հրաշալի կերպով մանրանկարած Լուգովիկոս թի պատկերահանէն: Իր թողունք ուրիշ բազմաթիւ օրինակներն:

Սէն առնենք կարգէ դուրս յարգ ունենալով գրեանք՝ անոնց պահպանութեանը Համար ամեն խնամք կ'ըլլուէր. և որովհետեւ կազմն ալ տեղողութեան էականն պայմաններէն մէկն է, ուստի Հարկ էր զայն ալ կատարելագործելու աշխատիլ:

Առաջ յիշատակեցինք թէ նախնիք՝ քառակուսի ձև ունեցող գրքերը ընդհանրապէս մետաքսեայ ծրարի կամ փայտեայ տուսի մէջ կ'ամրոտէին: Միջին կայսերութիւնը մեծ շքեզութեան մոտեց կազմերու մէջ: Չորրորդ դարէն 'ի վեր կը գրտնուին կարմիր, կապոյտ ու կանաչ կաշինքով ծածկուած գրքեր, շատ անգամ ագուցիկէ՝ ոսկիէ՝ ու արծաթէ՝ զարդերով: Առջի բերան փայտեայ տախտակներ կը գործածուէին Հարուստ գիպակներով կամ գոյնզգոյն թափշներով պատած. ետքը կաշի, մարդէն՝ ոսկիապատ ու արծաթապատ գորշամաներով, կարգերով ու ընտանեաց յատուկ կնիքանշաններով: Այս կերպով կապուած գրքերն ընդհանրապէս մետաղեայ ճարմանդներով կը սխմուէին:

Իսկ Ժ. Կ. և ԺԵ դարուց մէջ զրոյց կազմէր որով՝ առին հրաշալիքն ըլլալու միճակի մէջ էին. արուեստաւորք իրենց ամեն Հանճար կը թափէին մաշտոցաց, ժամագրոց և ուրիշ եկեղեցական գրքերու կազմին վրայ. զորոնք կը ծառկէին փղօսկրով, գեղեցիկ արուեստիւ ու ճարտարութեամբ գրուած ալ պարծաթի զարդերով, և ինչուան երբեմն ալ պատուական անոնց ազուցանելով: Այս ընտիր գրչագիրք՝ իրենց գեղեցիկ մանրանկարներովն ու զարդերով Հեաւաստիք են նոյն ժամանակաց արուեստից ու դպրութեանց խաղաղակին: Հարուստ մարդիկ՝ իրենց ունեցածին մէկ մաս

ը՝ մեր օրերուն Համար անծանօթ այս ճարտութեան կը գործածէին:

Բայց այսպիսի նկարք ու կազմը՝ զրոյց գինը կարգէ դուրս կը բարձրացնէին, և ընտիր գրչագիրք՝ այնչափ սակաւագիւտ, սուշ ու յարգի էին երկոտասաներոգէն ինչուան Հնգետասաներոգ դար՝ որ անշարժ ստացուածոց պէս դանազիրներով կը վաճառուէին, և օծիտ, գրաւ, ժառանգութիւն ձգելու կը գործածուէին:

Գրամական գրութեանց յաճախ կրած փոխիւթեանց Համար՝ անկարելի է նոյն ժամանակի գրոց ճիշդ արժէից վրայ կատարելապէս տեղեկութիւն մ'առնելու. բայց ընդհանրապէս կրնանք ըսել թէ մեծագիւր գրքի մը միջին արժէքը՝ Հիմակուան եւրոպական ստակով Հինգ Հարիւր Փրանք էր: Ձեռագրաց Համար վճարուած գիներուն քանի մը մանր հանգամանքը մէջ բերենք: Մասկլոն կ'աւանդէ թէ Սնոուի կոմսուհին Կրէսի՝ ինքնորոգ դարուն մէջ Հայման Սլափերտատի ճառերն ամփոփող գրչագրի մը գին վճարել է երկու Հարիւր ոչկար, մէկմէկ գրիւ ցորենոյ, Հաճարի ու կորեկի, և շատ մը կզուտիսի մորթի. — Հասաթըն անգղիացին 1276ին Գորսթընի սրբային Աստուածայունչ մը վաճառեց Հինգ Հարիւր արծաթէ մարքով (555 Փրանքի). — 1400ին Վարդի վիպաւանութեան մէկ օրինակն ծախուեցաւ 'ի Փարիզ յիսուն արծաթի մարքով: — Կարոլոս ԶԻ Պուրկոյնի գքսուհոյ ընծայած ժամագիրքը վեց Հարիւր վահանագրոյմ արծեք էր: — 1450ին Փիքբըլոմինի ծիրանաւոր Պլուտարքոսի գրոց երեք Հարիւր Համար՝ ութսուն ոսկեայ վահանագրոյմ տուաւ. և Լեոն Ժ Հինգ Հարիւր վենետիկեան ոսկի վճարեց Տասկրոսի Հինգ դրոցը Համար:

Գիւրին է մականքերել թէ՛ զըջագրաց այս գինը՝ առի՞թ պիտի ըլլար գողերուն աղաւթութիւնը գրգռելու. և կը տեսնանք որ ընչատէքը՝ իրենց Հարստութիւնը պահպանելու Համար այնպիսի միջոցներու ձեռք զարկած են՝ որոց ազդեցութիւնը այնչափ մեծ ըլլալու չէր: Դատ ձեռագրաց կը թրջ սպաւնական յիշատակարաններն վեր կարգաւք. « Այս գիրքս գողցողը կամ վերցընողը, կ'ըսեն, բանագրուած ու յեկեղեցոյ մերժուած սեպուի: » Երբեմն ալ. « Եթէ մէկը այն գիրքը բռնութեամբ, նենգութեամբ կամ՝ որ և իյէ կերպով գողնայ, քրտէ չարութիւնը՝ Հոգւոյն կորստեանը սլատճառ ըլլայ. ինքն ալ մերժուի կենաց գրքէն, ու անուրք արդարեւ Հետ չ'իշատակուի: »

ԺԲ

Հին ու միջին դարոց մատենադա-
րանները.

Պատմութեանց մէջ յիշատակուած հնա-
գոյն մատենադարանն՝ Եգիպտացւոց Ուի-
մանդիս Թադաւորին իր ընդարձակ արքու-
նեաց մէջ 'ի Թերէ կանդնել տուածն է:
Դիողոր Սիկիլիացի կ'աւանդէ թէ այն մա-
տենադարանին դրանը վրայ հետեւեալ
խօսքերը գրել տուեր էր Թադաւորը. Դե-
դարանն ուզող:

Յունաց մէջ առաջին գրատուն շինողն
եղած է Պիստատրա: Բայց ապա Սթենա-
յիբ աշխատեցան ու մեծապէս ճոխացուցին
այս հաւարումը. այլ Քսերքսէս քաղաքն
առնելով, մատենադարանը այրել տուաւ,
և միի գրքերը փոխադրեց 'ի Պարսկա-
ստան: Յունական պատմութեանց մէջ կը
յիշատակուին դարձեալ Պողիկրատեսն
Սամոսի բռնաւորինը, և Արիստոտելայ
գրատունը՝ զոր ժառանգեցին Թէոփրա-
ստոս և Նեկէոս, և անկէ ալ Պտղոմէոս
Փիլադելփոս:

Նոցա մէջ հռչակաւորագոյն Աղեքսան-
գրիոյ գրատունն՝ Պտղոմէոս Սոտրի ձեռ-
քով հաստատուած է Քրիստոսէ գրեթէ
երեք դար առաջ: Այս գեղեցիկ հաւարու-
մը հետզհետէ ճոխացաւ Պտղոմէոսի յա-
ջորդաց և մահաւանդ Եւերգէտ Բէ ձեռ-
քով. որ ոչ այնչափ իրաւացի միջոց մը կը
բանեցնէր իր Հարստութիւնները շատցը-
նելու: Վասն զի իր պետութեանը մէջ
մտած ամեն գրքերը գրաւելով, Աղեքսան-
գրիոյ Թանգարանը կը զրկէր. ուր արքունի
հրամանաւ կարգեալ ընդօրինակողք՝ մէկէն
գաղափարն առնելով՝ նոյնը տիրովը կը
յանձնէին ձեռագիրը պահելով: Այլոս
Գիլլիոս կ'ըսէ թէ այս մատենադարանին
մէջ եղած գրոց թիւը ինչուան եօթնհարիւր
հազարի հասաւ: Երբոր կեսար տիրեց Ա-
ղեքսանդրիոյ, այս գրատան մէկ մասը այ-
րեցաւ:

Պերգամոնի մատենադարանն զոր Քրիս-
տոսէ երկու դար առաջ Ատտալոսի որդին
Էւմենէս հաստատեց, Պլուտարքոսի վկա-
յութեան նայելով՝ երկու հարիւր հազար
հատոր կ'ամփոփէր: Անտոնինոս՝ Կէոպատ-
րայի ընծայեց զայն, որ Աղեքսանդրիոյ մա-
տենադարանէն մնացած գրքերն ալ հօն
գրաւ: Աղեքսանդրիոյ այս երկրորդ գրա-
տունը՝ տեւել մինչև յառաջ Թէոդոսի, և
այն առնն քանդեցաւ: Ս'էջը եղած գրոց
թիւն էր գրեթէ հինգ հարիւր հազար:

Գրոց այս տարօրինակ թիւը պէտք չէ որ
գարմանը ազդէ մեզի. որովհետև այն հա-
տորներն կամ ծրարներն՝ մեր ժամանակի
գրոց պարունակած նիւթը չունէին: Վասն
զի որ և իցէ գրուածքի ամեն մէկ գիրքը
առանձին հատոր մը կը կապէր. և ասանկ
Հոմերոս քառասուն և ութ հատորի բաժ-
նուած էր, և խիոսի Պատմութիւնն հա-
րիւր քառասուն հատորի:

Շատ ուշ առնն սկըսան յարգ ունենալ 'ի
Հռովմ մատենագրութիւնն ու մատենանը:
Ամենէն աւելի բազմութիւն գրոց հօն փո-
խագրողն եղած է Պաւղոս Եմիլիոս, Քրիս-
տոսէ 160 տարի առաջ, Պերսէոսի յաղթե-
լէն ետքը, իսկ առաջին կարգաւորեալ հա-
սարկաց գրատունն հաստատողն եղած է
Սահիկոս Պոլլիոն՝ Ալատութեան պատուոյն
նուիրուած տաճարին մէջ: Աւգոստոս ալ
իր արքունեաց մէջ ուրիշ մը հաստատեց,
և որ Պարտինեան մատենադարան կը կո-
չուէր: Իրմէ ետքը ալ և այլ կայսերք զա-
նազան գրատուններ հաստատեցին: Դո-
մետիանոս աշխարհի ալ և այլ կողմերէն
զանազան գրքեր բերել տուաւ. և յԱղե-
քսանդրիոյ ալ ընդօրինակողներ զրկեց կա-
րեւոր գրքերը գաղափարել տալու համար:
Սակայն Տրոտոսի անարժան հայրը՝ ժողոված
գրքերէն օգտու մը չտեսաւ. որովհետև
ժամանակը կ'անցընէր ասեղով մը ճանձնը
խայթելով:

Ի չորրորդ դարու՝ միայն 'ի Հռովմ քսան
և ինն հասարակաց գրատուններ կային,
կ'ըսէ Պրոլիոս Վիկտոր: Այլ և այլ քա-
ղաքներու մէջ առանձին մարդոց առա-
տաճեռնութիւնէն ժողովուած գրոց հաւաք-
մունք կային, ինչպէս 'ի Գոմոյ Իտալիոյ և
զածը. զոր ոչ լոկ հաստատեր էր Պլինիոս
կրօտերն, այլ և պահպանութեան համար
հարիւր հազար սեռաւոր (25,000 Փը.)
ձգած:

Երրորդ դարուն մէջ Երուսաղեմի եկե-
ղեցւոյն քով գրատուն մը հաստատուե-
ցաւ. և անկէ ետքը սահմանեցին որ ամեն
եկեղեցւոյ քով իր տաճանին ու յատուկ
մատենադարանն ըլլայ Բայց զժբաղդաբար
այս հաւաքմանց մեծ մասը կորսուեցաւ.
որովհետև հալածանաց առնն՝ հեթանոսաց
ամենէն առկէ գործն էր քրիստոնէից եկե-
ղեցիները ու գրքերը այրել:

Երբոր արքունական աթոռն փոխադրե-
ցաւ 'ի Կոստանդնուպօլիս, գրատուններն
ալ ճոխացան ուրիշ երկիրներու գրոց ա-
ւարներով: Թէոդոս Կրօտաւորն ձեռքով
հաստատուած քիչ քանակութեան մէջ հարըս-
տացաւ ու ճոխացաւ՝ բաղմաթիւ ու սակա-
ւազիւս գրչադրօք. և կ'աւանդեն թէ ու-

րիչ զանազան ընտիր գրքերէ գատ՝ ոսկե-
գիր ու ծիրանեգոյն ըարակ մագաղաթի
վրայ գործնուած աւետարան մը կար,
տասն և հինգ լիտր ծանրութիւն ունեցող
ոսկիածոյլ կողքով ու պատուական ա-
կամբք: Գլխաւոր գրապետի մը տեսչու-
թեան տակ՝ այլ և այլ զպլքէ և ուսուցիչք
կը զբարեկին հօն սակաւագիւտ ու ընտիր
ձեռագիրներ հաւաքել ու ընդօրինակել:

Աշխարհահռչակ եղած էր այս անուանի
ու մեծագործ հաստատութիւնն, երբ 730
թուականին Լեոն Գ իսաւրացի կայսրը
չկարենալով ոչ սպառնայեց և ոչ խոստ-
մամբ մեծ գրապետը իրեն կողմը ձգել,
պատկերաց յարգութեան դէմ՝ զինչեցաւ, և
գրատան հետ այրել տուաւ բոլոր գրքերը,
գրապետը և զուսուցիչս: Այս պատկերա-
մարտ հալածանքներն՝ որ մերթ ընդ մերթ
նորոգեցան հաւասար անմիտ կատաղու-
թեամբ ու կեղծ նախանձայուզութեամբ,
գրոց ջնջմանը զխնաւոր պատեմառնեղէն
կոնն եղան. և կրօնական աւտիւրթիւնէ
հալածական արուեստք՝ հազիւ կրցան ի-
րենց ապաստանարան ընտրել՝ քրիստո-
նեայ Եւրոպայի վանքերը:

Օմար՝ որ իսլամական կրօնից նախան-
ձայողք ծաւալողներէն մէկն էր, և հազարա-
ւոր տաճարներ ու գրատուններ այրել տը-
ւած է, ոչ ստուգութեամբ պատճառ կը սե-
պուի Ալեքսանդրիոյ մատենադարանին
հրկիզելուն. որովհետեւ այն ժամանակ նոյն
գրատունն արգէն քանդուած էր: Օմարայ
վրայ պատմուածք՝ հաւանականաբար Պար-
սից սրբազան և ուսումնական գրոց հա-
մար հասկերիակու է. վասն զի երբ Տաճիկք՝
Պարսից գաւառներուն տիրոջին, կ'ըսէ
ութերորդ դարու արաբացի պատմագիր
մը, իրենց առաջնորդը Սաատ հարցուց Ս-
մարայ թէ ինչ արժան էր ընել ձեռքն ըն-
կած գրքերը: « Եթէ անոնք համեմատ ու
համաձայն են Աստուծոյ գրքին (Ղուրանին),
պատասխանեց Օմար, մեզի համար աւե-
լորդ են, իսկ եթէ հակառակ՝ վնասախար-
ուստի բոլորի ալ փճացնել տուր: Անոր
համար Սաատ հրամայեց այրել տալ այն
գրքերը. սակայն առասպելի տեղ ընդունել
լու է արդէն հռչակուած գրոց մը՝ թէ այն
գրքերով ամբողջ վեց ամիս քաղաքին չորս
հազար բաղանիքը տաքցուցած ըլլան:

Այնպիսի ժամանակի մէջ յորում գրքի
մ'որ և իցէ օրինակ հանելու համար եր-
կար առնել ու անշափ խնամք կ'ուզէր, ձե-
ռագիր կամ գրքի մը կորուստը մեծապէս
ցուալի էր. ուստի և իրաւամբք հասարա-
կայ պատմականաց գրույմը կը կրէն այն-
պիսեաց անուանք՝ որ մարդկային հանճա-

րոյ արտագրութիւնները կը փճացնէին:
Հրոյ ճարակ եղած են դարձեալ կարբե-
զոնի, Տիրերիտի արքունեաց ուս. Երեւո-
նիւ, Կապիտոլինի առ կումոգոսիւ, և ու-
րիչ ոչ նուազ հռչակաւոր մատենադարան-
ներն:

Այսպիսի աւերմանց ու ապականու-
թեանց առջև զարմանք չէ՝ եթէ հնոց մա-
տենագրութիւնք այնպիսի անկատար կեր-
պարանայ տակ հասած են առ մեզ: Հաստ
յիշատակուած ու բազմաթիւ անանուն հե-
ղինակաց գրուածք բոլորովին կորսուած
են: Մտաքոն երկու հարիւր յիսուն մա-
տենագիր կը յիշատակէ, Պլուտարք՝ հինգ-
հարիւր ինն, Կլեմէս աղեքսանդրացի վեց
հարիւր, իսկ Աթենէոս՝ ինն հարիւրէն ալ
աւելի: Այս մատենագիրներէն հայիւ յի-
սունը ծանօթ էին 'ի միջին դարս, և գեւ
մեծագոյն մաս մը մեղի անձանօթ է, տը-
պագրութեան արգեամբքն հանդերձ, Պին-
դարու, Եսքիլոսի, Սոփոկլի հաղիւ քանի
մը գրուածքներն հասած են առ մեզ. և չա-
տերու ալ ինչպէս Պոլիբիոսի, Տիտոս Լի-
ւիոսի ու Տակիտոսի գրքերն պահպատար
են: Տակիտոսի միայն մէկ գրչագիրը կայ,
Վեռմ հայիոյ վանքի մը մէջ գտնուած, յու-
րում հազիւ այս մեծանուն մատենագրին
գրուածոց կէսը կը գտնուի:

Հինգերորդ դարէն 'ի վեր կը յիշատա-
կուին մատենադարանք 'ի Գաղղիա. բայց
նոյն ատեն բարբարոսաց արշաւանաց նման
ասպատակութիւնք՝ այրեցին եկեղեցիները
ու վանքերը և անոնց յարակից եղող մա-
տենադարանները:

Յիններորդ դարու ամեն տեղ դպրա-
տուններ հաստատուեցան, և հարկ եղաւ
մատենադարանաց թիւն ալ շատցնել:
Մեծն Կարոլոս Արեոյն Գալլոսի վանքին
մէջ գրատուն մը հաստատեց, ուրիշներ
ալ 'ի իրօն. բայց առանձին կտակաւ պա-
տուիլեց որ վաճառուին անոնք, ու շահը
աղքատաց տրուի: Արքունական մատե-
նադարան մ'ալ ունէր 'ի Փարիզ, որ ոչ
միայն պահպանուեցաւ, այլ և շատ ճոխա-
ցաւ իր յաջորդներէն:

Նոյն իններորդ դարը գիտութեանց և
ուսմանց բարգաւաճանաց ժամանակ մ'ե-
ղաւ բոլոր քաղաքակրթեալ աշխարհին
մէջ, Երբոր Արաբացուց մոլոգնակրօնաւ-
թիւնն անցաւ, կ'ըսէ Կիպոլըն, Խալիֆույց
ուզեցին արուեստից մանուսանդ. քան թէ
կայսերութեան գաւառներուն վրայ աշ-
խարհակալել. անոնց ցըցուցած եռանգը՝
Յունաց ալ նախանձորդութիւնը գրգռեց,
և սկըսան երկար դարերէ 'ի վեր երեսի
վրայ ձգուած ու մոռցուած գրքերը նորէն

Բղթատեղ: Լեւոն Խմաստաւեր և իր որդին Կաստանդին՝ ծաղիկեղուցին զգարականութիւն ի Ֆիւզանդիոն: Իսկ Արարացիք ուր որ Հաստատուեցան՝ Հետեռնին տարին գիտութեանց ու գարութեանց աստորժակը:

Երեքտասաներորդ դարուն կիսուն՝ Սուրբ Լուգովիկոս ետէն եղաւ Հասարակաց մատենադարան մը Հաստատուելու, ուր ժողովեց ինչ որ յաջողեցաւ ձեռք ձգել, օգտակար գրքեր ու Սուրբ Գրոց վաւերական օրինակներ. բայց իր մահուանէն ետքը այս հատարումը այլ և այլ վանքերու մէջ ջրուեցաւ: Կարողոս Ե առաջինն եղաւ որ ուղեց մատենադարան մը կանգնել՝ որուն շարունակութիւնը յաջորդացն ալ անցնի. ուստի այս վախճանաւ այլ և այլ գրքեր հաւաքել տուաւ Լուգովի աշտարակի մը մէջ՝ որ այն պատճառաւ Աշտարակ մատենադարանին կոչուեցաւ: Երեք զստիկոնի մէջ խնամքով շարուած էին գրքերն. և նոյն իսկ Թագաւորին հրամանաւ յօրինուած ցուցակէն կը հասկըցուի թէ ինն հարիւր տասը հատոր գրեանք հաւաքուած էին հօն. նշանաւոր թիւ այնպիսի ժամանակի մը համար՝ յորում գարութիւնը դեռ մեծ յառաջդիմութիւն մը բերած չէին և գրքերն սակաւք թուով:

Կարողոս Զ մահուանէն ետքը՝ երբ որ Անգղիացիք տիրեցին Բարիզու (1425), Աէտֆորթի դուքսը իրեն սեպակականելով՝ այն գրքերը՝ փոխադրել տուաւ յԱնգղիա: Գաղղիոյ Թագաւորաց գրատունը Լուգովիկոս ԺԱՒ առնէ կազմեցաւ, որ ժողովել տուաւ այլ և այլ արքունի բեղբերու մէջ զանուաններ, ինչպէս նաև Կիւլէնի ու Պուրկիոյի գրքերուն քովինները՝ Կարողոս Յանգուզն Թագաւորին մահուաւ, շէն ետքը՝ Պուրկիոյի գրքերն Եւրոպայի մէջ և դաժնեւորուն ամենէն աւելի Հարուստներէն մէկը սեպուած էր. Կարողոս Ը ու Լուգովիկոս ԺԲ մեծցուցին այն գրատունը՝ Խտալիայէ բերած մատենաներով:

Սակայն այսպիսի անուանի և ուսումնասիրած մարդկանց ջանքովն ալ գրատունը չը-դագրեցան դառն աղէտակոյտի կրելէն բոլոր միջին դարուց մէջ: ԺԱ դարուն՝ Եգիպտոսի Խալիֆայից գրատունը առնուեցաւ ու տարեցաւ ի թնամեաց: Միջի եղած գրոց բուխնդակութիւնը՝ մէկ միլիոն հատորէն աւելի էր: Հետագայ դարուն կրօնական հակառակութիւնը և ընտանի պատերազմունք ոչ նուազ աղիտալից եղան մատենադարանաց: Հեթանոսք՝ քրիստոնէից, հրէից և իմաստասիրաց գրքերն այրեցին. քրիստոնեայք ալ Հեթանոսացն ու հրէից: Կրանադայի առման ստեն անթիւ արաւ,

րական գրքեր՝ Հրոյ ճարակ տրուեցան: ՅԱնգղիա՝ Մարքական աղանդաւորք բազմաթիւ վանքերու եկեղեցիներ տարած են. և Քրիստիէ՝ անոնց պաշտպանը, Ոքսֆորտի մատենադարանը այրել տուաւ, որ Եւրոպայի ամենէն աւելի Հարուստներէն էր:

Աւտըր Հասած էր որ տալագրութեան գիւտով գարմանութիւն այսպիսի աղէտք, և հանճարոյ փառք ու մարդկային մտաց հրաշայիք իրենց փրկութիւնը գտնեն:

ԺԳ

Թռչողի գործաճուռքիւնն յԵւրոպա:

Երկար առնէն ի վեր արեւելիի մէջ պապիւրի տեղ սկըսած էր բամբակեայ Թղթոյ գործածութիւնն, երբ առաջին անգամ եւրեցաւ Եւրոպա ութերորդ դարուն վերջերը. սակայն շատ դարեր անցնելէն ետքը սկըսաւ մագաղաթի տեղը բռնել ի վաճառականութեան:

Քրիստոսի Թուականէն շատ առաջ ծանօթ էր ձնեաց զանգուածով Թուղթ չինելու արուեստը. և իրենց այս բանիս համար գործածած նիւթերուն գլխաւորներն էին պամպուի և թթենոյ թելերն ու մետաքսի կտորեանք: Ասոր գործածութիւնը անցաւ ի Պարսկաստան, անէլ ալ Արաբացոց՝ երբոր երկրին տիրապետեցին յամի 652. միայն թէ պամպուի ու մետաքսի տեղ սկըսան բամբակ գործածել, իրենց երկիրներուն մէջ շատ ու դիւրաւ գտնուելուն համար. և ծաւալելով ամեն տեղ անցաւ նաև Եւրոպա և յիտալիա: Գզուած բամբակը զանգելով՝ կը չինէին այս Թուղթը, որ բաւական Հաստատուն կ'ըլլար, և յարմար ի գրութիւն: Արաբացիք որ յաջողք էին Ալիքիէի հիւսիսակողմը մշակել այս բոյսը, ջանացին Սպանիա ալ մտցընել ի 760 Թուականին, և անով նաև բամբակեայ Թղթին չինութիւնը: Երկար առնէն բոլոր Եւրոպայի մէջ այս Թուղթը սկըսան գործածել, մինչև որ Սպանիացիք տեսնելով որ իրենց երկրին մէջ այնչափ դիւրաւ ու շահաւոր կիրաւով չի յաջողիր բամբակի մշակութիւնն, և ընդհակառակն առաւ տէ վուշը, մանաւանդ Վալէնսիայի Թագաւորութեան մէջ, սկըսան վուշի կտաւէ Թուղթ չինել. և յաջող ելք ունենալով, մանաւանդ գիմացկուն ու Հաստատուն ըլլալով՝ քիչ առնելէ մէջ գործածութիւնն ծաւալեցաւ ի Սպանիա:

Երեքտասաներորդ դարուն Գաղղիոյ

մէջ ալ սկրսաւ մանեւ . և կ'ըսեն թէ առաջին գործարաններն Սրբոյն Լուգովիկոտի ատեն՝ Խաչակրաց ժամանակ բացուած ըլլան, երեք Ալուէնիացի բնակչաց ձեռքով, որոնք երկար ատեն գերի մնայով Արաբացուց քով՝ սորվեցան արուեստին գաղտնիքը ու իրենց երկիրը մտուցին:

Երկուստաներորդ գարուն մէջ գրուած այլ և այլ թղթեայ գրչագիրք կան, որոց մէջ նշանաւոր է Ալփոնսոս Թէ Արակոնայի ու Ալփոնսոս Թէ Կաստիլիոյ Թագաւորաց մէջ ի 1178 հաստատուած խաղաղութեան դաշնագիրք մը, որ Պարսկերէնայի գրատանց մէջ կը պահուի: Գաղղիական լեզուով կը տաի թուղթի վրայ գրուած ամենէն հին ձեռագիրն է Ժուէնպիլի Տիրոջը առ Լուգովիկոտ Թէ գրած թուղթը՝ 1273 թուակա-

նով:

Սակայն պէտք չէ կարծել թէ կտաւի թղթոյն կիրառութեան հաստարակ ըլլալով՝ մագաղաթի գործածութիւնն խափանուած ըլլայ: Վասն զի կարեւոր դաշնագրաց գրութեանց մէջ միշտ մագաղաթ կը գործածուէր. մանաւանդ թէ խստիւ արգելք գրուած էր նոստարաց որ այնպիսեաց համար թուղթ չգործածեն:

Տպագրութեան գիւտէն ետքը եղած է ի Գաղղիա թղթաշինութեան արուեստը. և առաջին նշանաւոր գործարաններն չորեք տասներորդ գարուն վերջերը բացուած են:

Կը շարունակուի:

ՄԱՆՇ ՆԵՂՈՒՅԻՆ ԱՏՈՐԵՐԱՐԵԱՅ ՃԱՄԲԱՆ

Շատ ժամանակէ ՚ի վեր մտածուած էր Գաղղիոյ ու Անգղիոյ մէջ ներքնաժովային ճամբայ մը բանալ: 1802ին Գաղղիացի ճարտարապետն Պ. Մաթիէօ՝ մտածեց հաստատել այդ երկու աշխարհաց մէջ յարաբերութեան միջոց մը՝ Մանշ նեղուցին տակէն գետնափոր ճամբայ մը բանալով, զոր պիտի լուսաւորէր լապտերներով, և երթ և եկն ալ ճեպընթաց կառօք ընել պիտի տար: Այս առաջարկութիւնն թէ պէտ ունեցաւ իր կուսակիցները մանաւանդ յԱնգղիա, սակայն անտարբեր կեցան Տէրութիւնը, որոնք միայն կըրնային արդիւնաւորել զայդ:

1838ին Գաղղիացի ուրիշ ճարտարապետ մը, Պ. Թոմէ տը Կամին, նոյն խնդիրը նորէն քննութեան տակ ձգեց, զոհեցով առ այն իր կենաց երեսուն ու հինգ տարին, որ է ըսել բոլոր իր կեանքը ու բախտը: Պ. տը Կամին չափեց զփառք—թալէ զանազան ուղղութեամբ, որպէս զի որչէ ծովուն ծայրագոյն խորութիւնն այն գծին ուղղութեամբ՝ ուսկից պիտի բացուէր ստորերկրեայ ճամբան, և ջանաց մանաւանդ ճաննալ նեղուցին երկրա-

բանական կազմութիւնը: Սոյն առաջ արկութիւնը ներկայացաւ մանրամասն 1867 ամին աշխարհահանդիսին, և վերջերս աւելի ևս կատարելագործեցաւ՝ անգղիացի երկու ճարտարապետաց նորանոր քննութիւններով:

Սակայն Գաղղիոյ ու Անգղիոյ մէջ դիւրագոյն յարաբերութիւն մը հաստատելու միակ միջոցն ներքնաժովային ճամբա մը բացումը չէ. դեռ ուրիշ զանազան կերպեր ալ առաջարկուեցան, որոց մէջ ՚ի մասնաւորի յիշենք մետաղական խողովակ մը հաստատելու առաջարկութիւնը՝ ընկղմելով զայն ծովուն յատակը: Կամ կամուրջ մը կարի բարձր, որպէս զի չարգիւրուի նաւաց երթեկէն, և կամ վերջապէս շարժուն լայստափայտներ, որ տանին երկաթուղւոյն կառքերը: Բայց շատերն միշտ Պ. Կամինի առաջարկութեան կուսակից երեցան, այս ինքն ներքնաժովային ստորերկրեայ ճամբա մը բացման, որ և փորձոյ մէջ է հիմա: Սկզբնական պատրաստութեան գործոց համար միջնագրային Մասնաժողով մը կարգեցաւ ՚ի ճարտարապետաց և ՚ի դրամատեսարց Անգղիոյ ու Գաղղիոյ: Անգղիոյ ներկա-